

ὅσον δηλ. απαιτεῖται διὰ τὰ δύο μεταξόνια ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν πλευρῶν τοῦ προπύλου. Ὅθεν ἐπὶ τοῦ προπύλου, προστεθέντος βραδύτερον πρὸ τῆς παλαιᾶς προστάσεως, ἔβαινον ἐπὶ τῆς προσόψεως τέσσαρες κίονες, δύο δὲ ἐπὶ τῶν ἐκατέρωθεν πλευρῶν. Τοιαύτη τετράστυλος πρόστασις διεπιστώθη ἐπίσης καὶ εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ, ὅστις ἐπίσης ἔφερε παρομοίαν βαθμιδωτὴν κρηπίδα. Τὸ γεγονός, ὅτι ἀμφοτέρω τὰ κτίσματα φαίνονται σύγχρονα καὶ εὐρίσκονται εἰς πλήρη ἀντιστοιχίαν, ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι καθ' ὅμοιον τρόπον ἦτο κατεσκευασμένη καὶ ἡ κρηπίς τοῦ ναοῦ, ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν ἀναβαθμῶν ἐπίσης, διότι τὸ πλάτος τοῦ θεμελίου τοῦ ναοῦ (1.40 μ.) ἐπιτρέπει, ὡς εἴπομεν, τὴν ἀνάπτυξιν τριῶν ἀναβαθμῶν.

Ἐκ τοῦ ἀνευρεθέντος κατὰ τὰς παλαιότερας ἀνασκαφὰς τοῦ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ παρὰ τὸ πρόπυλον ἀσβεστολιθικοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου (εἰκ. 88)¹ καὶ ἐκ τῶν ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ συλλεγέντων μικρῶν συντριμμάτων ἰωνικῶν κιόνων ὡς καὶ τμήματος βάσεως μὲ τὴν διπλὴν σπεῖραν (εἰκ. 89 - 90), προκύπτει ὅτι ὁ ναὸς καὶ τὸ πρόπυλον ἦσαν ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ ναοὶ τοῦ Ἱεροῦ ἐξαίρεσει τοῦ Α.

Ἐπὶ τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ προπύλου διατηροῦνται κατὰ χώραν τέσσαρες ἐφθαρμένοι ὀρθογώνιοι λίθοι, ἀσύνδετοι μετὰ τῶν (εἰκ. 66, πίν. 2), ἰσοῦψεῖς πρὸς τὴν εὐθυνητηρίαν, μήκους 4.10 μ., πλάτους 0.85 - 0.95 μ. Ἄν καὶ ἡ ἄνω ἐπιφάνεια ἔχει ἀποτριβῇ, ἔνεκα τῆς κακῆς ποιότητος τοῦ ἀσβεστολίθου, διακρίνονται εἰσέτι λαξεύματα ἐπὶ τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου ἐξ Ἀνατολῶν λίθου, πλάτους 0.52 μ., πρὸς ἑδρασιν ἴσως ἀναβαθμοῦ τινος. Πιθανῶς λοιπὸν πρὸ τῆς προσόψεως τοῦ προπύλου ὑπῆρχε καὶ ἕτερος ἀναβαθμὸς, λόγῳ τῆς ἐκεῖ κατωφερείας τοῦ ἐδάφους.

γ'. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΙΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑΤΟΣ

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι ὁ τετράστυλος ἰωνικὸς ναὸς καὶ τὸ τετράστυλον πρόπυλον κατεσκευάσθησαν συγχρόνως, ἂν καὶ μερικαὶ ἐπουσιώδεις τεχνικαὶ λεπτομέρειαι δυνατὸν νὰ δημιουργήσουν μερικὰς ἀμφιβολίας. Οὕτω π.χ., ἐνῶ οἱ σύνδεσμοι τοῦ προπύλου εἶναι μικροὶ αἱ δὲ αὐλακες ἔχουν τετραγωνικοὺς τόρμους (μῆκ. συνδέσμων 0.17 - 0.18 μ.), οἱ σύνδεσμοι τοῦ στερεοβάτου τοῦ ναοῦ εἶναι κατὰ πολὺ μεγαλύτεροι (0.32 - 0.35 μ.), οἱ δὲ τόρμοι των κατὰ κανόνα ἀνωμάλου κυκλοτεροῦς σχήματος. Προσέτι οὐδεὶς λίθος τῆς κρηπίδος τοῦ προπύλου προέρχεται ἐκ παλαιότερας χρήσεως, ὡς οἱ λίθοι τῶν θεμελίων τοῦ ναοῦ. Ἄλλ' ἀμφοτέρω οἱ λόγοι οὗτοι δὲν φαίνονται τόσον ἰσχυροί, ἵνα ἐξασθενήσουν τὴν ἄποψιν, ὅτι ἀμφοτέρω αἱ κατασκευαί, τόσον ὀργανικῶς πρὸς τὸ οἰκοδόμημα συνδεδεμέναι καὶ ὡς ἐξ ἑνὸς ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδίου προερχόμεναι, κατεσκευάσθησαν συγχρόνως. Προσέτι ἡ τεχνικὴ λεπτομέρεια, ἡ ἀπαντῶσα εἰς τὸν μοναδικὸν λίθον τοῦ α' ἀναβαθμοῦ τοῦ προπύλου μὲ τὴν μόλις διακρινομένην κατὰ μίττα διακόσμησιν τῆς περιτενείας, ὁμοιάζει πρὸς τὴν τεχνικὴν τοῦ τετραστύλου ναῖσκου Θ, ὁ ὁποῖος ὠκοδομήθη συγχρόνως μετὰ τοῦ τετραστύλου ναοῦ τοῦ οἰκοδομήματος Ε¹, περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. Τὰ ἐλάχιστα συντρίμματα κεράμων τῆς στέγης

¹ Ἡπ. Χρον. ἔ.ἀ. σ. 218, πίν. 10β (εἰς τὴν εἰκόνα ἀνεστραμμένον).

(κατάλ. ἀρ. 10, 11, 14-16, 21), τὰ ὅποια δύνανται ἴσως νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τοὺς χρόνους τῆς Δημοκρατίας (234/3-168/7 π.Χ.), καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα ὑποδεικνύουν τὴν περὶ τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} ἢ καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰῶνος κατασκευὴν των.

Τὰ μόνα βέβαια ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τὸ ἰωνικὸν κιονόκρανον τοῦ προπύλου (εἰκ. 88)¹ καὶ τμήμα ἰωνικῆς βάσεως κίονος μετὰ δύο σπείρας (εἰκ. 89 - 90) ἐξ ἀσβεστολίθου, ὑποδεικνύουν προχωρημένον 3^{ον} π.Χ. αἰ. Τὸ πρῶτον εἶναι ἀρχαιότερον τῶν κιονοκράνων τῆς αἰθούσης II τοῦ Ἡρώου τῆς Καλυδῶνος, τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ.², νεώτερον δὲ ἀσφαλῶς τοῦ κιονοκράνου τῆς Φιλιππείου στοᾶς τῆς Ὀλυμπίας, ἀνεγερθείσης εὐθὺς μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην³. Αἱ ὑψηλαὶ ἀναλογίαι τοῦ ἐπιθήματος καὶ τοῦ ἄβακος ἐνθυμίζουν τὰ κιονόκρανα τῆς Παλαίστρας τῆς Ὀλυμπίας, χρονολογουμένης εἰς τὸν

Εἰκ. 89. Βάσις ἰωνικοῦ κίονος ἐξ ἀσβεστολίθου.

Εἰκ. 90. Κατατομὴ τῆς βάσεως εἰκ. 89.

3^{ον} ἢ καὶ τὸν 2^{ον} π.Χ. αἰ.⁴, ἔνθα, ὥς καὶ εἰς τὸ Ἱερὸν τῆς Καλυδῶνος, ὑπὸ τὸ κυμάτιον τοῦ ἔχινου ἐπίσης ἡμικυλινδρική ταινία, ὥς μίσχος τοῦ καλυκοειδοῦς ἄνθους, περιζώνει τὴν βάσιν τοῦ ἔχινου. Τὸ τελευταῖον τοῦτο φυτικὸν κόσμημα ἐνθυμίζει παρόμοια κιονόκρανα ἐκ τοῦ Νυμφαίου τῆς Φοινίκης καὶ τοῦ προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης

1 Ἐκ καλῆς ποιότητος ἀσβεστολίθου, ἀλλ' ἀτυχῶς πολὺ κατεστραμμένον. Ἐπιφάνεια τραχεῖα, φέρουσα μικρὰς κοιλότητας, ἵνα διευκολυνθῇ ἡ πρόσφυσις τοῦ ἐκ μαρμαροκονίας ἐπιχρίσματος, διὰ τοῦ ὁποίου ἐκαλύπτετο ἡ ἐπιφάνεια, παρέχοντος τὴν ἐντύπωσιν μαρμάρου. Ὁ ὑπὸ τὸ κιονόκρανον σφόνδυλος φέρει 20 ἰωνικὰς ραβδώσεις. Ὑψος κιονοκράνου μετὰ τοῦ κίονος 0.335 μ., διάμ. κίονος 0.365 μ., διαστ. ἄβακος 0.465 × 0.465 μ., ὕψος τούτου 0.107 μ. Ἐπὶ τοῦ τελευταίου δύο τόρμοι εἰς τὸ μέσον καὶ ἕτεροι δύο τοῦλάχιστον ἐπὶ τῶν ἄκρων πρὸς γόμφωσιν τοῦ ἐπιστυλίου, ἕτεροι τρεῖς τόρμοι ὑπὸ τὸ συμφυὲς τμήμα τοῦ κίονος. Αἱ ραβδώσεις ἐξικνούνται μέχρι τοῦ ἔχινου ἔχουν εὐθεῖαν ἀπόληξιν. Τρεῖς ἐλαφρῶς ἐξέχουσαι σπείραι, τομῆς ἡμικυκλικῆς,

περιβάλλον χαμηλὸν ὀφθαλμὸν μετὰ πῆλιν ἐπὶ τοῦ κέντρου. Τὴν βάσιν τοῦ ἔχινου περιβάλλει σχοινίον, ἀνάμνησις μίσχου καλυκομόρφου ἄνθους. Ἐκ τῶν σπειρῶν ἐκφύεται ἡμιανθέμιον. Ἐργασία γενικῶς ἐν ἀβαθεῖ ἀναγλύφῳ, τοῦ ὁποίου ὁμως τὴν πλαστικότητα συνεπλήρωσε τὸ ἐπίχρυσμα, ἀρθρώσις χαλαρὰ καὶ ἀναλογίαι βαρεῖται.

2 E. DYGGE - FR. ROULSEN - C. RHOMAIOS, Das Heroon von Kalydon, 1934, σ. 331-332, εἰκ. 35 καὶ πίν. IV, 1.

3 Olympia II, πίν. 81, 1. E. KUNZE - H. SCHLEIF, Olympische Forschungen I, πίν. 7.

4 E. KUNZE - H. SCHLEIF, IV Bericht über die Ausgrabungen in Olympia 1940/41, σ. 19, εἰκ. 6, πίν. 7 καὶ Olympia II, πίν. 74, 6 καὶ 13.

(τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.), ἔνθα ὁμως συναντῶμεν ἄνθος, ὑψηλὸν ἐπίθημα, ἀλλὰ χαμηλὸν ἄβακα¹, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ ἐντὸς τοῦ Καταγωγίου τῆς Κασσώπης ἀνευρεθέντα, ἀλλ' ἐξ ἄλλου οἰκοδομήματος προερχόμενα, ἑπτὰ κιονόκρανα, μὲ ὁμοίαν διακόσμησιν σαλπιγγοειδῶν ἀνθέων (εἰκ. 78)².

Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω τὸ κιονόκρανον τῆς εἰκ. 88 εἶναι ἀρχαιότερον τῶν χρόνων τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως τῆς Ἡπείρου (168/7 π.Χ.) καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν τοῦτο ἐντὸς τοῦ 3^{ου} ἢ εἰς τὰς πρώτας δεκαετίαι τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ., εἰς τοὺς χρόνους τοῦ λιθίνου προσκηνίου τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης. Εἰς τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἀνήκει ἐπίσης καὶ τὸ τμήμα βάσεως τοῦ ἰωνικοῦ κίονος (εἰκ. 89-90) μετὰ δύο σπειρῶν καὶ σκοτίας. Αἱ σπεῖραι ἔχουν κατατομὴν σχήματος περιπτου ἡμικυκλικοῦ, μὲ τὴν μεγίστην ἔντασιν εἰς τὸ μέσον τοῦ τόξου, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα ἐκ τῆς Φιλιππείου στοᾶς τῆς Ὀλυμπίας (μετὰ τὸ 338 π.Χ.) καὶ τοῦ βουλευτηρίου τῆς Σικυῶνος (α' ἡμισυ τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.)³, μὲ τὴν ἔντασιν ὑψηλότερον τοῦ μέσου. Ἡ μορφή προσεγγίζει πολὺ πρὸς τὰς βάσεις τῆς νοτίας στοᾶς τῆς Κορίνθου (337-323 π.Χ.), ἀν καὶ ἐδῶ τὸ μεγαλύτερον βέλος τοῦ τόξου εὐρίσκεται εἰσέτι ὑψηλότερον⁴, εἶναι δὲ ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ Νυμφαίου τῆς Αἰγίνης⁵ καὶ τῆς Παλαίστρας τῆς Ὀλυμπίας⁶ καὶ ἰδίως πρὸς τὰς ἰωνικὰς βάσεις τοῦ λιθίνου προσκηνίου καὶ τῶν προπύλων τοῦ θεάτρου τῆς Δωδώνης, ἀναγομένων εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε', ἥτοι εἰς τὸ τέλος τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰῶνος⁷.

Ἀλλὰ τὴν χρονολόγησιν τούτου εἰς τὴν μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου περίοδον (297 - 272 π.Χ.) ἐπιβάλλει καὶ ἕτερος λόγος, ἡ χρῆσις δηλαδὴ τοῦ ἀσβεστολίθου διὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ Πύρρου, ὅτε ἐχρησιμοποιήθη εὐρέως ὁ φαιὸς ψαμμιτόλιθος. Ἡ πεῖρα ὁμως εἶχεν ἀποδείξει ὅτι ὁ λίθος οὗτος εὐκόλως ἀποτριβεται, ἔνεκα τῶν καιρικῶν ἐπιδράσεων. Διὰ τοῦτο μὲ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ Ἱεροῦ, εὐθὺς μετὰ τὴν αἰτωλικὴν καταστροφὴν (219 π.Χ.), ὁ λίθος οὗτος ἐγκατελείφθη, χρησιμοποιηθέντος τοῦ εὐγενεοῦς ἀσβεστολίθου διὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ διὰ τοὺς κίονας, ὡς ἐπίσης καὶ τοῦ κροκαλοπαγοῦς διὰ τοὺς κίονας (ναῖσκος Θ, οἰκοδόμημα Ε²). Περὶ τούτου βεβαίωσιν παρέχει ὁ ναὸς Α, τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου, τοῦ ὁποίου τὰ ἀρχαιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη—τρίγλυφοι καὶ τεμάχιον γείσου ἐκ ψαμμιτολίθου—ἀνευρέθησαν ἐντειχισμένα εἰς τὸν πρόσθιον τοῖχον τοῦ σηκοῦ (ιδεὲ καὶ ἀνωτ. σ. 63 - 64).

1 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΑΔ 1960, πίν. 11α. L. REY, *Albania I*, 1925, σ. 17, εἰκ. 11 καὶ II, 1927, σ. 19, εἰκ. 11-13 καὶ σ. 23 καὶ *Das Heroon von Kalydon*, σ. 331 κ. ἑ. Πρβλ. καὶ ἕτερον ἐκ Φοινίκης, L. UGOLINI, *Albania Antica II*, 1932, σ. 172, εἰκ. 104, μὲ ὑψηλὸν ἐπίσης ἄβακα, ἕτερον ἐξ Ἀπολλωνίας, L. HEUZEVY - H. DAUMET, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876, σ. 398, πίν. 34, 2 καὶ ἐξ Αἰγίνης (3^{ος}-2^{ος} π.Χ. αἰ.). G. WELTER, AA 53, 1938, σ. 525 - 526, εἰκ. 40 καὶ εἰκ. 42 - 43.

2 Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΣ, ΠΑΕ 1952, σ. 356, εἰκ. 40, 1954, σ. 205, εἰκ. 4. Πρβλ. καὶ ΑΔ ἔ. δ. σ. 29, ὑποσ. 61.

3 Olympia II, πίν. LXXXI. L. SHOE, *Profils of Greek Moulding*, 1936, LXVI, 10. AN. ΟΡΑΝΔΟΣ,

ΠΑΕ 1941-44, σ. 57, εἰκ. 1. Τὴν παρατήρησιν ὀφείλω εἰς τὸν καθηγητὴν κ. Ἀν. Ὁρλάνδον.

4 O. BRONEER, *Corinth, I, IV*, σ. 47, εἰκ. 25.

5 G. WELTER, AA 53, 1938, σ. 525 - 26, εἰκ. 40 καὶ 42-43 (3^{ος} - 2^{ος} π.Χ. αἰ.).

6 Olympia II, LXXIV. Πρβλ. καὶ ἕτερον ἐκ τοῦ ἄλλους τῶν Μουσῶν εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ἑλικῶνος, G. ROUX, BCH 78, 1954, σ. 33, εἰκ. 14. Ἡ μορφή τῆς βάσεως τῆς Φιλιππείου στοᾶς Μεγαλοπόλεως (183 π.Χ., GARDNER κ.λ.π., *Megalopolis*, πίν. XVI, πρβλ. καὶ ἑτέραν βάσιν παραστάδος, L. SHOE, ἔ. δ. LXVIII, 5) φαίνεται μεταγενεστέρα.

7 Πρβλ. Σ. Ι. ΔΑΚΑΡΗΝ, ΑΔ ἔ. δ. σ. 27, σχέδ. 15, σ. 31 καὶ σχέδ. 16.

Ἐμφανὴς εἶναι κατὰ τὴν νέαν φάσιν τοῦ οἰκοδομήματος ἡ ἐπιδίωξις τοῦ τονισμοῦ τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονος καὶ μάλιστα τῆς συμμετρικῆς διατάξεως τῶν ἐπὶ μέρους ἀρχιτεκτονικῶν μορφῶν. Διότι οἱ τέσσαρες κίονες τοῦ προπύλου εὐρίσκονται εἰς τὴν προέκτασιν τῶν κίωνων τοῦ προνάου καὶ τῶν τεσσάρων μεσαίων κίωνων τῆς νοτίας στοᾶς, ὃ δὲ ναὸς κατέχει τὸ μέσον τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου του. Ἄν καὶ ἡ κατ' ἄξονα συμμετρικὴ διάταξις τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν εἶναι συνήθης ἀπὸ τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους¹, ἡ τάσις αὕτη ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.². Προσέτι ἡ τετρακιδόνιος ἄρθρωσις τῆς προσόψεως τοῦ ἰωνικοῦ προπύλου, μὲ μετακιδόνιον ἴσον πρὸς τὰς στοᾶς τῆς αὐλῆς, διευκρινίζουσα ἐκ τῶν προτέρων τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ οἰκοδομήματος, εἶναι ἐπίσης ἀντίληψις τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἰδίᾳ δὲ τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ.³. Τοιαύτην ἐξωτερικὴν σαφήνειαν, προετοιμάζουσιν τὴν εἰκόνα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, δυνάμεθα π.χ. νὰ ἴδωμεν εἰς τὸ Βουλευτήριον τῆς Μιλήτου τῶν χρόνων τοῦ Ἀντιόχου τοῦ Ἐπιφανοῦς (175-164 π.Χ.)⁴, εἰς τὸ διπλοῦν Ἱερὸν τοῦ τεμένους τῆς Κῶ κ.ἄ.

Ὁ τονισμὸς τοῦ κεντρικοῦ ἄξονος, διὰ τῆς τοποθετήσεως ἐπ' αὐτοῦ τοῦ προστύλου ναοῦ καὶ τοῦ προπύλου, καὶ ἡ προτίμησις ἓν τι μῆτρον τῶν τετραστύλων προνάων ἀποτελοῦν φαινόμενον σύνηθες ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. Ἡ προσθήκη πρὸ τοῦ ναοῦ προστύλου προστάσεως ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4^{ου} π.Χ. αἰ. ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς τάσεις τῆς ἐποχῆς, διότι διὰ τοιούτων ἀρχιτεκτονικῶν μέσων τονίζεται ἡ ἐντύπωσις τοῦ προοπτικοῦ βάθους. «Τὸ θέμα τοῦτο τῆς προβολῆς ἐν ἀναγλύφῳ κιονοστοιχίας, μὲ ἀναλογίας μεγαλυτέρας καὶ πλέον μνημειακᾶς, ἐπὶ ἀρχιτεκτονικοῦ πλαισίου γραμμικοῦ καὶ χαμηλοτέρου, ἐγνώρισε μεγάλην προτίμησιν κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴν περίοδον. Ὁ συν-

¹ I. KONTHΣ, Αἱ ἐλληνιστικαὶ διαμορφώσεις, σ. 17 κ.ἑξ. Ἡ Β. ἀγορὰ τῆς Μιλήτου, ἡ ἐστραμμένη πρὸς Β., πρὸς τὸν λιμένα, ἀρχικῶς σχήματος Γ (4^{ος} π.Χ. αἰ.) μὲ τετραγωνικὴν αὐλὴν ὀπισθεν, περιβαλλομένην ὑπὸ στοῶν καὶ καταστημάτων, προσέλαβε κατὰ τὸν 3^{ον}-2^{ον} π.Χ. αἰ. πρὸς Α. τῆς τετραγωνικῆς αὐλῆς δύο στοᾶς μορφῆς □, μὲ τὸ ἀνοικτὸν σκέλος πρὸς Α. καὶ μὲ ναὸν κατὰ τὸ μέσον. Εἰς τὸ κέντρον ἀκριβῶς τῆς στοᾶς τοῦ βάθους ἐτέθη ὁ πρόστυλος τετράστυλος ναός, οὕτως ὥστε ἡ πρόστασις νὰ προέχῃ τῆς στοᾶς, TH. WIEGAND κ.λ.π., Milet I, σ. 91 κ.ἑξ., πίν. XXIV. W. DINSMOOR, ἔ.ἄ. σ. 333, εἰκ. 123. Τέλος ἡ ἀνοικτὴ πλευρὰ ἐκλείσθη τὸν 1^{ον} π.Χ. αἰ. διὰ τοίχου μετὰ προπύλου εἰς τὸ μέσον καὶ ἐπὶ τοῦ ἄξονος τοῦ ναοῦ, ἀντικαταστάθηντος τοῦ τοίχου κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ὑπὸ στοᾶς, TH. WIEGAND, ἔ.ἄ. σ. 94 κ.ἑξ., πίν. XXV καὶ XXVII. W. DINSMOOR, ἔ.ἄ. σ. 133-34. Πρὸβλ. ἐπίσης καὶ τὴν προσθήκην τετάρτης στοᾶς μὲ τὸ κορινθιακὸν πρόπυλον ἐπὶ τῆς ἀνοικτῆς πλευρᾶς τῆς σχήματος □ διπλῆς στοᾶς τοῦ Δελφινίου Ἀπόλλωνος, Milet I, 3, σ. 408 καὶ σ. 412, πίν. IV καὶ VII. Ἡ ἐπιδίωξις συμμετρικῆς τοποθετήσεως ἀρχιτεκτονικοῦ συγκροτήματος ἐν σχέσει πρὸς τὸν ναὸν κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἔχει ἀνατολικὴν καταγωγὴν, E. GJERNSTAD, ἔ.ἄ. A. v. GERKAN, σ. 105.

WYCHERLEY, ἔ.ἄ. σ. 101.

² Πρὸβλ. τὸ ἀνάκτορον τῆς Παλατίτσας - Βεροίας (ἀρχαὶ 3^{ου} π.Χ. αἰ.) μὲ τὸ πρόπυλον εἰς ἀντιστοιχίαν ἀκριβῶς πρὸς τὸ περίστυλον (ἀνωτ. σ. 87 ὑποσ. 2), τὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς Σωτήρος τῆς Μεγαλοπόλεως, τῶν ἀρχῶν τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. πιθανώτατα (ἀνωτ. σ. 85, 89-90), τὸ διπλοῦν Ἱερὸν τοῦ λιμένος τῆς Κῶ (ἀρχαὶ 2^{ου} π.Χ. αἰ.), L. MORICONE, Boll. d'Arte 1950, σ. 63 κ.ἑξ. I. KONTHΣ, Τὸ Ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας, σ. 78-79, πίν. 14α, τὸν μεταγενέστερον ναὸν Β τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Κῶ (ἀρχαὶ 2^{ου} π.Χ. αἰ.) ἐν σχέσει πρὸς τὸν πρὸς Α. ἀρχαιότερον βωμόν, P. SCHATZMANN, παρὰ HERZOG, Kos I, (Asklepieion), πίν. XXXVIII. KIRSTEN-KRAIKER³, ἔ.ἄ. σ. 356 κ.ἑξ. I. KONTHΣ, ἔ.ἄ. σ. 78 πίν. 13β, τὸ Ἱερὸν τῆς Λευκοφρυγῆς Ἀρτέμιδος τῆς Μαγνησίας ἐπὶ Μαιάνδρῳ, J. KONTE, παρὰ C. HUMANN - C. WATZINGER, Magnesia am Maeander, Berlin 1904, σ. 39 κ.ἑξ. 91, κ.ἑξ., εἰκ. 109-112, πίν. II. W. DINSMOOR, ἔ.ἄ. σ. 274 κ.ἑξ. Ἀπὸ τοῦ 2^{ου} π.Χ. αἰ. τὸ συμμετρικῶς διατεταγμένον Ἱερὸν ἀποτελεῖ πλέον τὸν κανόνα, ὅστις σπανίως παραβιάζεται (I. KONTHΣ, ἔ.ἄ. σ. 87-88).

³ W. ZSCHIEITZSCHMANN, ἔ.ἄ. σ. 175.

⁴ TH. C. WIEGAND, Milet I, 2, σ. 59, εἰκ. 53, W. DINSMOOR, ἔ.ἄ. σ. 296 κ.ἑξ., εἰκ. 109.

δυσασμός οὗτος θὰ ἀποτελέσῃ ἓνα ἀπὸ τοὺς οὐσιώδεις χαρακτηῖρας τοῦ περιπτέρου τεμένους καὶ τῆς περιστύλου αὐλῆς»¹.

Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι ἡ ἐπιμελὴς ἐργασία τοῦ σφριζομένου ἀ' ἀναβαθμοῦ τοῦ προτύλου, ὡς καὶ τῆς λοιπῆς κρηπίδος, προσέτι δὲ αἱ ἁρμονικαὶ σχέσεις τοῦ νέου προστύλου ναοῦ ὡς πρὸς τὸ σύνολον τῆς κατασκευῆς καὶ μάλιστα ὡς πρὸς τὸν χώρον τῆς αὐλῆς (σχετικῶς ἰδὲ κεφάλαιον Θ), παρουσιάζουν τοσοῦτους ἀπροσδοκίτους ὑπολογισμούς, ὥστε νὰ καθίσταται ἀπίθανος ἡ χρονολόγησις τούτου χαμηλότερον τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἰ. ἢ τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ρωμαιοκρατίας (168/7 π.Χ.). Τὴν καταστροφὴν, τὴν ὁποίαν ἐπήνεγκον εἰς τὴν Ἡπειρον αἱ λεγεῶνες τοῦ Αἰμιλίου Παύλου², ἐπηκολούθησε παρακμὴ τῆς χώρας καὶ τοῦ Ἱεροῦ³, τὸ ὁποῖον πολὺ βραδύτερον, μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Στράβωνος, ἠδυνήθη νὰ ἀναλάβῃ ἐκ τῆς φοβερᾶς αὐτῆς δοκιμασίας. Μεταξὺ λοιπὸν τῶν χρόνων τοῦ θανάτου τοῦ Πύρρου (272 π.Χ.) καὶ τῆς ρωμαϊκῆς καταστροφῆς (168/7 π.Χ.) πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν τὴν νέαν οἰκοδομικὴν φάσιν. Κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ αἰῶνος τούτου τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης ὑπέστη, ὡς εἴδομεν, δηώσεις καὶ καταστροφὰς ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν τοῦ Δωριμάχου (219 π.Χ.). Λείψανα ἐκ τῆς καταστροφῆς ταύτης διεπιστώθησαν ἰδίᾳ εἰς τὸν δωρικὸν ναὸν Α, τοῦ ὁποῦ τὰ ἀρχαιότερα ἐκ φαιοῦ ψαμμιτολίθου ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, τρίγλυφοι καὶ γείσων, εἶναι ἐντειχισμένα, ὡς εἴπομεν, εἰς τὸν πρόσθιον τοῖχον τοῦ σηκοῦ⁴. Ἰχνη πυρπολήσεως ἔφερε καὶ ὁ τετράστυλος πρόστυλος ναὸς Γ, βορείως τοῦ Ε¹.

Εἰς τὴν καταστροφὴν τοῦ Ἱεροῦ ὑπὸ τῶν Αἰτωλῶν κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 219 ἠκολούθησαν ἀντίποινα ἐκ μέρους τῶν Μακεδόνων Φιλίππου τοῦ Ε' καὶ τῶν συμμάχων του Ἡπειρωτῶν⁵. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ βασιλεὺς ἀποκατέστησεν ἐκ νέου τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης μετὰ τὴν νικηφόρον ἔκβασιν τοῦ πολέμου ἢ τοῦλάχιστον συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀποκατάστασίν του.

Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο κατέληξεν ἤδη ὁ ΜΑRΜΟRΤΗ ἐπὶ τῇ βάσει χαλκοῦ νομίσματος Φιλίππου τοῦ Ε', χρονολογουμένου μετὰ τὸ 219 π.Χ., παριστῶντος δὲ ἐπὶ τῆς μιᾶς ὀψεως κεφαλὴν Διὸς πρὸς τὰ δεξιὰ, στεφανωμένην μὲ κλάδον δρυός, ἐπὶ δὲ τῆς ἐτέρας ἐπιγραφὴν ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ἐκατέρωθεν Πανός, βαδίζοντος πρὸς ἀριστερά⁶. Ἐπειδὴ ὁ Ζεὺς Βωττιαῖος τῆς Πέλλης εἰκονίζεται στεφανωμένος μὲ κλάδον δάφνης, ἡ δὲ δρυς εἶναι κατ' ἐξοχὴν σύμβολον τῆς Δωδώνης, ὁ ΜΑRΜΟRΤΗ ἐθεώρησεν ὀρθῶς ὅτι ἡ μορφή αὕτη παριστᾷ τὸν Δωδωναῖον Δία καὶ συνέδεσε τὸ νόμισμα μὲ τὴν νικηφόρον ἐκστρατείαν τοῦ Φιλίππου κατὰ τῶν Αἰτωλῶν καὶ μὲ τὴν ἐκ τῶν λαφύρων τοῦ Θέρμου ἀνοικοδόμησιν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πυρποληθέντος Ἱεροῦ τῆς Δωδώνης.

1 R. MARTIN, *Agora*, σ. 532.

2 ΠΟΛΥΒ. XXX 15, 5. ΣΤΡΑΒ. VII, 7, 3 (C 322), LIV. XLV 34. ΠΛΟΥΤ. Αἰμ. Παῦλος 29. ΑΠΠ. Ἰλλυρικὴ 9. ΡΙΝ. NH IV 39, πρβλ. καὶ G. CROSS, *Epirus*, σ. 99. HOLLÉAUX, *CAH* VIII, 272-73. H. SCULLARD, *Charops and the Roman Policy in Epirus*, *JRS* 35, 1945 σ. 58 κ.ἑξ., ἰδὲ καὶ Κεφάλαιον Η.

3 ΣΤΡΑΒ. VII 7.10 (C 327).

4 Ἰδὲ καὶ καὶ ἀνωτ. σ. 64, πρβλ. καὶ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗΝ, ΠΑΕ 1929, σ. 107.

5 F. WALBANK, *Philip V of Macedon*, σ. 54-55.

Περὶ τοῦ περιφερομένου στίχου (ΠΟΛΥΒ. V 9, 5), ὅστις ἀπαντᾷ καὶ εἰς τὸ ἀνάγλυφον τοῦ Ἀρείου Διὸς ἐκ Γαρδικίου - Ἰωαννίνων (Πασσαρών), Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ, Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἡπειρον, 1954, σ. 69 κ.ἑξ. πρβλ. καὶ M. TREU, *Glotta* 37, 1958, σ. 269, 3.

6 *Zeitschrift für Numismatik*, 42, 1935, σ. 226-27, πιν. VI, 4, πρβλ. καὶ F. WALBANK, *Commentary on Polybius*, σ. 522, τὸν αὐτόν, *Philip V*, σ. 42, ὑποσ. 2.

νης¹, τὸν δὲ Πᾶνα ἡρμήνευσεν ὡς συμβολίζοντα τὸν πανικὸν ὑπὸ τοῦ ὁποίου κατελήφθησαν οἱ Γαλάται κατὰ τὴν μεγάλην νίκην τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ (277 π.Χ.)². Ἐπειδὴ ἡ ἐνέργεια αὕτη τοῦ Φιλίππου δὲν δύναται νὰ ἀπέχη πολὺ τῶν χρόνων τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἱεροῦ, αἱ δύο τελευταῖαι δεκαετίαι τοῦ 3^{ου} π.Χ. αἱ καὶ μάλιστα ἡ προτελευταία (219-210 π.Χ.) εἶναι ἀσφαλῶς ὁ χρόνος τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ προπύλου. Μὲ τὴν χρονολόγησιν ταύτην συμφωνοῦν ἡ μορφή τοῦ κιονοκράνου καὶ τῆς ἰωνικῆς βάσεως, τῶν ὀλίγων κεραμεικῶν εὐρημάτων (σ. 107-8), ἡ τεχνικὴ τῆς καλύτερον σφζομένης κρηπίδος τοῦ προπύλου, μαρτυροῦσα εἰσέτι ἐπιμελῆ ἐργασίαν τῶν καλῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὅπως καὶ αἱ ἀρμονικαὶ ἀναλογίαι τοῦ ἐσωτερικοῦ, περὶ τῶν ὁποίων ἐκτενῶς εἰς τὸ κεφάλαιον Θ.

Δ'. ΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑΙ ΜΕΤΑΣΚΕΥΑΙ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ὑπεράνω τοῦ βορείου τοίχου τοῦ σηκοῦ τοῦ τετραστύλου ναοῦ ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν σειρὰ ἐξ ὀκτὼ ὀρθογωνίων λίθων, διαστάσεων $0.45 \times 0.85 \times 0.40$ μ., βαίνουσα ἐφ' ὀλοκλήρου τοῦ πλάτους τοῦ τετραστύλου ναοῦ (εἰκ. 24). Τὸ γεγονός, ὅτι μετὰ τῆς στρώσεως ταύτης καὶ τοῦ θεμελίου τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ μεσολαβεῖ στῶμα γῆς, ὕψους 0.30 μ., μαρτυρεῖ ὅτι οἱ λίθοι εἶχον τοποθετηθῇ ἐκεῖ μετὰ τὴν ὀριστικὴν ἐγκατάλειψιν καὶ ἐρείπωσιν τοῦ Ἱεροῦ³. Ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦ ἀδύτου καὶ ἐντὸς τῶν ἐπιχώσεων τούτου ἀνευρέθησαν κατὰ τὰς παλαιότερας καὶ προσφάτους ἀνασκαφὰς πολλὰ τεμάχια ἀσβεστοχρισμάτων⁴, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον, ὡς φαίνεται, τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων.

Ἀνεξακρίβωτος τυγχάνει ἡ σημασία σειρᾶς μεγάλων λίθων, μήκους 7.60 μ., κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τετραστύλου ναοῦ (πίν. 2 Γ₂ Γ'₂, εἰκ. 82 δεξιᾷ), ἀρχομένη ἐκ τῆς ΝΑ. γωνίας καὶ ἀπολήγουσα ὀλίγον βορειότερον τοῦ στυλοβάτου τῆς

¹ Τὸ Θέρον κατὰ τὸ φθινόπωρον δὲν ἦτο μόνον πληρὴς σιτηρῶν, ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἄλλων ἀγαθῶν ἐνεκα τῶν προσεχῶν ἐνιαυσίων ἐορτῶν, τῶν Θερμικῶν (ΠΟΛΥΒ. V 8, 5. F. WALBANK, Commentary on Polybius, σ. 576. Περὶ τῆς θεοσεβείας τοῦ Φιλίππου, ΠΟΛΥΒ. XVIII 1. 7). Περὶ τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τοῦ βασιλέως εἰς πολλὰ ἱερά, F. WALBANK, Philip V, σ. 267 κ.εξ.

² F. WALBANK, Commentary, ἑ.ἀ. ἰδὲ καὶ P. FRANK, Jahr. Num. Geldgesch. 7, 1956, σ. 90-91, τὸν αὐτὸν, AA 1958, σ. 58, ἐνθα ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, ὁμοίως A. B. BRETT, Athena Alkidemos of Pella, σ. 55-72, πίν. XII, 14-15, ἰδίᾳ σ. 63. HEAD HN², 1911, σ. 231, εἰκ. 144. H. GAEBLER, Die antiken Münzen Nordgriechenlands III, πίν. XXXIV, 1-2.

³ Ἡ καταστροφὴ καὶ ἡ ἐξαφάνισις τοῦ ἀρχαίου Ἱεροῦ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἐπικράτησιν τῶν Χριστιανῶν καὶ εἰς τὴν περισυλλογὴν τοῦ μολύβδου τῶν συνδέσμων τῶν λίθων. Τὸ τελευταῖον τοῦτο δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι, ἐκτὸς

τριῶν συνδέσμων ἐπὶ τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ ναῖσκου, οὐδεὶς ἄλλος σύνδεσμος διεσώθη κατὰ χώραν. Ἀκόμη καὶ οἱ δύο σύνδεσμοι σχήματος διπλοῦ ταῦ τῆς ὑπὸ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπὶχώσιν Β. πλευρᾶς τοῦ σηκοῦ εἶχον ἀποσπασθῇ πολὺ πρὸ τῆς τοποθετήσεως τῶν 8 ὀρθογωνίων λίθων (εἰκ. 22). Ἐντὸς τῶν χωμάτων τούτων εὐρέθησαν θραῦσμα ἀνθεμωτοῦ ἡγεμόνος καλυπτῆρος ἑλληνιστικῶν χρόνων, δύο χαλκᾶ νομίσματα τῶν χρόνων τῆς Δημοκρατίας (234/3 - 168/7 π.Χ., α': κεφαλὴ Διὸς ἀριστερᾷ, β': κεραυνός, ΑΠΕΙ-ΡΩΤΑΝ). Βαθύτερον ἐπὶ τοῦ στερεοῦ, ἀμέσως ὑπεράνω τοῦ λίθου Β' 6 (πίν. 2), ἦτοι ἐντὸς τῆς θεμελιώσεως, ἀνεύρομεν τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν χαλκοῦν νόμισμα τῶν χρόνων τοῦ Πύρρου, (κεραυνός, Β(ασιλέως), μονόγραμμα τοῦ Πύρρου, ὅπερ συμφωνεῖ ἀπολύτως πρὸς τὴν χρονολόγησιν τοῦ πρώτου ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος εἰς τοὺς χρόνους 297 - 274 π.Χ.

⁴ Τοιαῦτα λείψανα εἶχε παρατηρήσει καὶ παλαιότερον ὁ Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1930, σ. 54, 1931, σ. 84.